

Csaba László

A rendszerváltó gazdaságpolitika egy évtizede

Immár egy évtizede annak, hogy a geopolitikai korlátok lazulását és a szovjet Titanic föltartóztatathatlan süllyedését érzékelő magyar gazdaságvezetés a szocialista modell megjavítását, majd piaci elemekkel történő feljavítását célzó kísérletek helyett a valódi, jelző nélküli piacgazdaság gondolata mellett köteleződött el. Az első kétnapos reformbizottsági megbeszélésre 1988 februárjában került sor a Pénzügyminisztérium pünkösdfürdői üdülőjében, ahol a politikai korlátok hollétére vonatkozó kérdésre a válasz az volt: az állambiztonságiak semlegességét Németh Miklós KB-titkár garantálja. 1988 augusztusában reformbizottságok alakultak, s az év novemberében megjelent reformplatform (Figyelő, 1988/49. sz.) a magántulajdonon alapuló, önszabályozó piacgazdaság és a nyugati orientáció meghirdetése jegyében készült.

E célkitűzések lényegében megvalósultak. S mégis, a magyar társadalom túlnyomó része csalódott, a közügyek iránti érdeklődés meredeken csökken, a választók csupán kétharmada hajlandó a parlamenti választásokon részt venni, kétharmaduknak-negyötödüknek nincs pártpreferenciája, nincs eszmei kötődése. A kiábrándultság meglehetősen általános, ami talán érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az 1989-92 közti transzformációs visszaesésben elvesztett 18%-nyi GDP-nek 1998-ra csak a felét nyertük vissza. Az egy főre jutó fogyasztás 1992-re 10%-kal, azaz a GDP-énél lényegesen lassabban esett, ámde szintje 1993 óta lényegében nem nőtt. Másfél millió ember került ki a gazdaságilag aktívak köréből, a leggazdagabb és a legszegényebb 10% közti jövedelmi különbség 1:6-ról 1:8-ra nőtt (Sík-Tóth, szerk., 1998), miközben a korábban jórészt rejtett életmódbeli különbségek nyílttá, sőt hivalkodóvá váltak. S miközben számunkra a „válság előtti szint elérése” még további jó két évet igényel, a világ nem állt meg, hanem fejlett része is, de újonnan iparosodott része még inkább haladt közben előre. Ezért a fejlettségi rés abszolút értelemben és átlagosan nem csökkent, hanem nőtt; az erősödő differenciálódás miatt sokak számára nem is csekély mértékben. S mivel e közben a sok műholdas tévéadás, a sokmillió idegenforgalom, valamint az örvendetesen gazdaggá vált fogyasztói kínálat a világszínvonalat nap mint nap érzékelhetővé tette, a feszültség az áhított és a ma épp megengedhető fogyasztási szint között törvényszerűen megnőtt. Az érezhetővé vált gazdasági növekedés, a belső kereslet élénkülése egyesek szerint csak statisztikai szemfényvesztés, mások szerint viszont vérmes remények megalapozója. Vannak, akik a nemzeti jövedelem megkészszerzését célul tűző gyereki víziókat hangoztatják, mások szerint viszont Szodoma és Gomorra vagy legalábbis a végtelenbe nyúló szellemi és anyagi depresszió írja le jól az ország várható sorsát. Nos, a hosszú távú előrejelzés ismerői újra csak a kételyeket fogalmazhatják meg: a számszerű előrejelzések politikai célú alakítása és számszaki megalapozhatóságuk egyaránt gyenge lábakon áll (Hetényi, 1998). Épp ezért célszerűbb a hazai átalakulás sajátosságainak felvázolása után kísérletezni egy várható jövőkép felrajzolásával és néhány előrelátható buktató előrejelzésével. Az írásnak nem lehet célja, hogy versenybe szálljon a gazdasági előrejelzéssel hivatásszerűen foglalkozó népes intézmények termékeivel: ezek széles körben hozzáférhetőek. A célom a magyar sajátosságok kiemelése, és az, hogy szembesítsem a valósággal a velük kapcsolatos közkeletű tévképzeteket.

A rendszerátalakító politika zsánere

Magyarországot a hazai és a nemzetközi közvéleményben már-már szertartásszerűen sorolják a fokozatos átmenet mintapéldái közé. Ez több szempontból is indokolatlan. Igaz, a szocialista rendszer összeomlásakor Magyarországon nem volt szükség oly drasztikus stabilizációs beavatkozásra, mint Lengyelországban vagy Oroszországban. Ez azonban konjunktúrapolitikai és irányítástechnikai különbség csupán, a gazdasági rendszer főbb jellemzőit meghatározó intézményépítő politika szempontjából külsődleges adottság. A

hazai választó lelkivilágához illeszkedve az egymást követő kormányok mindig is az arany középút híveiként léptek föl. Valójában nem ez történt! Míg Lengyelországban egy, Litvániában, Oroszországban, Romániában és Csehországban két-két „sokkterápiás” kezelésre került sor, hazánkban egy évtized alatt három átfogó, intézményi jellegű reformcsomagot vezettek be, márpedig ez, ha az ilyenkor szokásos mércét alkalmazzuk, kiérdemelte (volna) a radikális rendszerváltó politika (az elmekörtan barátai számára továbbra is sokkterápia) elnevezést.

1989 és 91 között lényegében végbement a hat évtizedes külgazdasági elzártság felszámolása, a termelési tényezők piacának és közel az összes árnak a liberalizálása, a személytelen, egységes állami tulajdon társaságokba szervezése, majd tömeges magánosítása. E folyamatok beindításában - a spontán privatizációban is - a kormányzat kezdeményező szerepet játszott, a végeredmény azonban jórészt a szándékoktól függetlenül, a spontán társadalmi dinamika eredményeképp alakult. Hiába kísérelték meg bizonyos erők és kormányzati tényezők leállítani a folyamat mindhárom elemét külön-külön és együttesen is, ehhez egyszerűen nem volt erejük. Más szóval: az átalakulás igen erősen gyökerezett a valóságos - és nem az egyes politikai erők által elképzelt - társadalmi viszonyokban. Ezt egyébként az a látványos kudarc is igazolta, amelyet az ellenirányú kísérletek szenvedtek 1991-ben és 1994-ben mindhárom területen. Az ár- és bértartelkek kialakítására irányuló kezdeményezések hamvukba holtak. (Lásd: társadalmi-gazdasági megállapodás.

A „köztehercsökkentésért jobb adómorál” paktumra is várhatóan hasonló sors vár.) A piacvédelmet követelő lépések az ellenérdekelt többség és a sajtónyilvánosság hullámtörőjén akadtak fenn. Végül a vállalati vezetés és a külföld meghatározó szerepét sem sikerült korlátozni a privatizálás különféle hullámaiban.

Azután: az etatista ideológia kiteljesedésének csúcspontján, egyfajta sajátos késleltetett jelenségként 1992 januárjában négy egymásra épülő piactgazdasági törvény egyidejű bevezetésére került sor - ami a térségben egyedülálló volt.

A jegybank függetlensége, amely a kereskedelmi banki feladatok leadásával, az államháztartás hitelezésének korlátozásával, majd tilalmával kezdődött, majd az állami feladatok burkolt támogatásának fokozatos megszüntetésével folytatódott, voltaképp csak 1997-re teljesedett ki. De a jegybanktörvénybe írt határidők, biztosítékok, majd az ehhez is kötődő nemzetközi kötelezettségvállalások híján ez a folyamat aligha mehetett volna végbe.

A pénzügyi törvény előírta, hogy az 1987. évi bankreform által csak formálisan létrehozott kereskedelmi bankokat valódi pénzügyzetekké kell alakítani, és legkésőbb 1996 végére magánkézbe kell adni. A legtöbb elemzőt meglepetésként érte, hogy ez a tervcél határidőre megvalósult. A betétvédelmi, prudenciális, hitelminősítési s egyéb banküzemi követelmények - köztük a tőkemegfelelési követelmény - előírása kezdetben igen súlyosan érintette e vállalkozások üzleti eredményét. Mégis, magánkézbe adhatóságuknak nyilvánvaló előfeltétele volt - az alább tárgyalandó számviteli törvénnyel együtt - a nyugati mércéknek megfelelő számbavételi, eljárási és működési keretfeltételek kialakítása. Ezek híján talán lehetett volna már 1990 körül is magánkézbe adni ezt-azt, ámde az elemi gazdálkodási feltételek hiányában és az előreláthatóan beálló transzformációs visszaesés előtt vagy alatt ez legfeljebb az állami gagyizás, finomabban hivatali szédelgés, intézményesített átverés büntető törvénykönyvben nevesített eseteként lett volna értelmezhető. S nem is elsősorban az így átejtett nyugati vállalkozók kárigénye miatt, hanem azért, mert az efféle eljárás nyomán tartósan kialakuló rossz hírnév azzal járt volna, hogy a magyar bankokat a balkáni-levanti kategóriába sorolják, s így az Európai Unió jövődö partnereként vagy komoly stratégiai befektetők potenciális arájaként aligha jöhettek volna szóba a 2000. év előtti időszakban.

A számviteli törvény megkeményítésére a többi átalakuló országban csak 1995 és 98 közt került sor. Annak, hogy nálunk erre már korábban is sort kerítettek, kezdetben az lett a

következménye, hogy csökkentek az állam bevételei: ez részint a korábban mesterségesen felfúvódott banki nyereségek és az ebből származó jelentős adóbevételek kiesése révén, részint a vállalkozók megnövekedett amortizációs szabadsága és költségelszámolási lehetőségei miatt. Világosan kell azonban látnunk, hogy ami a hazai vállalkozásokból túlélt a rendszerváltási és piacváltási válság viharait, az épp e lehetőségeknek köszönhetette létét. Ez a kis- és a közepes vállalkozások körére különösen érvényes.

Végül negyedikként a nemzetközi mércével mérve is igen szigorú csődtörvényt kell megemlítenünk. A törvény 1986. évi elődjének megszigorítása, különösen a kötelező öncsöd intézményesítése és a kis hitelezők erőpozíciójának megteremtése különösen radikális lépést jelentett. A korábban mindössze néhány száz

- és csak kis cégeket érintő - csődeset száma tízezres nagyságrendűre emelkedett, és a csőd a nagyvállalkozásokat is magával rántotta. Az általa kiváltott erőteljes piactisztítást a törvény 1993. júniusi felvizezése már nem csinálhatta vissza. Világos ugyanis, hogy ily módon 1. megoldódott a vállalkozói nemfizetések (az ún. sorban állás) Oroszországban ma is akut problémája; 2. kiiktatódtak az életképtelen gazdasági egységek, azaz megindult a piactisztulás folyamata.

A négy törvény egyidejű bevezetését Bokros Lajos (1993) nevezte el kínálati oldali sokkterápiának. Ezeknek köszönhetően Magyarországon véget ért a piacszimulálás évtizedes korszaka, s valódi piacgazdaságnak adta át a helyét.

A harmadik radikális reformlépés - a bevezetését kísérő elkerülhető és elkerülhetetlen bornírtások mellett is - a Bokros-csomag volt 1995 márciusában. Mint az intézkedések elemzői (Kornai, 1996; Antal, 1998) kiemelik: az a lépéssor, amely a fizetési mérleg hiányának drámaivá válását volt hivatva megelőzni, összességében másodlagos jelentőségű volt. A valódi, tartós újítást az jelentette, hogy a „csomag” tudatosította a magyar társadalomban a jóléti modell reformjának elkerülhetetlenségét. Az elmúlt két év vitái immár nem arról szólnak, meg lehet-e őrizni a Kádár-korszak „vívmányait” (bár ilyen nézet is van), hanem az a tét, hogy mi legyen a piacosító reformok iránya és eszköztársa. Időközben a közigazgatást és részben a társadalombiztosítást egységes állampénzügyi rendszerbe építették, ugyanakkor lehetővé tették a kiegészítő magánformák elterjesztését, különösen a nyugdíj- és az oktatási rendszerben: mindez már arra utal, hogy tartós átrendeződések indultak meg „a Bokros” után is.

Az elmondottak alapján Magyarország semmiképp se sorolható a lassú, fokozatos átmenetet megvalósító országok közé.

Rögtönzések politikája?

Közhelyszámba menő megállapítás volt az utóbbi évtizedben, hogy a gazdaságpolitika rögtönzésekre épül, hiányzik belőle a távlati szemlélet. Ez az előzőnél nem kevésbé közkeletű tévhit főleg azok körében terjed, akik a tervgazdaságban szerzett ismereteik alapján nagy ágazati célprogramok kimunkálását várják el minden kormányzattól. A valóságban a hosszabb távú áttekintés a magyar gazdaságpolitika határozott arcélét mutatja ki mindhárom fő elemében.

Miközben 1990 és 94 között az állami kiadások GDP-n belüli aránya 62% körül stabilizálódott, ez az érték 1998-ra 45%-ra csökkent. Ez nemzetközi léptékkal mérve is páratlan mérvű kiigazítás. Épp ennek köszönhetően mérséklődött az állami újraelosztás az európai OECD-országokban már elfogadhatónak tekintett szintre, ami a magángazdaság térnyerésének sokkal jobb mutatója, mint azok a privatizációs adatsorok, amelyeket minden országban a nemzetközi szépség- vagy munkaverseny szempontjai szerint szokás kiköszmetikézni. Ha meggondoljuk, hogy a nyugat-európai országokban a neoliberais elvek hangoztatása mellett az állami újraelosztás többnyire nem vagy alig mérséklődött az elmúlt

15 évben, a magyar adatsor önmagában cáfolja a gazdaságpolitika jellegtelenségét felhánytorgató nézetet.

A monetáris politika az évtized egészében az árstabilitás és a külgazdasági egyensúly - két alapvető, bár viszonylagos érték - megőrzésének szolgálatában állt. Ez alól csak az 1991-93-as időszak jelenti a kivételt, amikor a jegybank politikus vezetője a kamatszint mesterséges leszorításával vélte szolgálni kormánya gazdaságélénkítő céljait. A külső egyensúly megbomlása mellett - késleltetett hatásként - a Bokros-csomag inflációs és belső piacot szűkítő elemei is ezen időszak árát fizettették meg a társadalommal.

A monetáris politika sikerei közé tartozik az, hogy nálunk nem került sor lengyel-román-orsz léptékű kiigazító inflációra, ami milliók életmegtakarítását olvasztotta el. A fiskális politika, a rossz tapasztalatok és nem utolsósorban a kormányservek csekély szavahihetősége miatt az inflációs várakozások magas szinten állandósultak. Mára a szavahihetőség hiánya az antiinflációs politika fő gátjává vált (Vincze, 1997). Emellett a kis és nyitott gazdaság és a valutakonvertibilitás is egyre inkább korlátozza az önálló monetáris politika mozgásterét.

Az árfolyampolitika az előző két részpolitika eredőjeként alakult. Míg 1989-92 között a jegybank az árfolyamot hallgatólagosan nominális fixpontként használta az inflációellenes küzdelemben, az 1993-94-es egyensúlyhiány előre be nem jelentett leértékelésekre kényszerítette a jegybankot, és így hitelvesztésre kárhoztatta ezt a gazdaságpolitikai eszközt. A Bokros-csomaggal bevezetett csúszó leértékelés egyfelől az árstabilitási és a külgazdasági egyensúlyi szempontok ésszerű kompromisszuma. Másfelől a gazdaságpolitika számára olyan kényszerzubbony, amely hosszabb távra megszabja minden egyes szereplő mozgásterét. Az egész technika a várakozások stabilizálására, a kormányzati szavahihetőség kivívására, az eltérő feladatkörű kormányservek csapatmunkájának állandósulására épül. Ezt is könnyebb igényelni, mint megvalósítani. A politikától jobban függő pénzügyi tárca könnyen eszköztelennek bizonyulhat a bér- és a nyugdíjmelési törekvések ellenében, s ilyenkor hajlamos lehet rá, hogy - a már megbukott módon - a kamatszint leszorításával próbálja az államháztartás egyensúlyát megőrizni. A döntéshozók veszélyes illúziója lehet az a hiedelem, hogy a rendszerben a leértékelés mértéke szabadon választható gyakorlat. Ez egyszerűen tévedés (részletesen Erdős, 1998). Hasonló tévedésre vezethet, ha a nyolcvanas évek gondolatvilágához illeszkedően az árfolyamrögzítés felé közelítő lépésekkel kívánják a pénzpiaci szereplőket a fiskális hatóság által elképzelt/vágyott árfolyamszint felé „terelni”. Ezek a lépések megalapozatlanul felértékelt - majd a piac által kiigazított - árfolyamhoz s a nem könnyen kivívott szavahihetőség elvesztéséhez vezethetnek, ezért választási évben sem célszerű megtenni őket. Kis, nyitott gazdaságban az árfolyampolitika fokozatosan megszűnik autonóm eszköz lenni, még ha némely gazdaságpolitikusok ezt nem is szeretik elismerni. Ekkor ugyanis előbb kell letörni az inflációt, s csak utóbb stabilizálódik az árfolyam.

A rendszerátalakító gyakorlat sajátosságai

Az elméleti irodalom művelői, különösen a korszerű angolszász műveltségűek, többnyire kételkednek abban, hogy lehet a gazdasági elméletnek és a gazdaságpolitikának nemzeti arcéle, rendszerváltó gazdaságpolitikát pedig végképp nem ismernek, hisz csak jó (koherens) vagy rossz (ellentmondásos) gazdaságpolitikát lehet elméletileg értelmezni. A hazai gyakorlat megfigyeléséből azonban mégis meg lehet határozni a rendszerváltó gazdaságpolitika néhány jellegzetes sajátosságát, amiben az eltért a többi hasonló helyzetű országokban megfigyelttől.

A magánkézbe adás alapvető eszköze a piaci értékesítés volt és maradt mindvégig. Magyarországon jóformán egyáltalán nem alkalmazták a tömeges vagy népi privatizáció különféle eszközeit, a kistulajdonosok rétegét mesterségesen szaporító eljárásokat. Bár a politikai élet egy része ezt köteleességszerűen felrója a különféle kormányoknak, a tulajdonosváltások monografikus áttekintései (Voszka, 1997; Mihályi, 1998) arra

mutatnak, hogy nálunk külön meghirdetés nélkül is terjedtek a különféle kedvezményes privatizációs technikák. Ezek - a társadalmi igazságosság jegyében született - tervezetek végeredményben a vállalati vezetés amúgy is domináns helyzetét erősítették, az érték-ellenérték egyensúlyt az általános szabályokon túlmenően is ennek a csoportnak a javára változtatták meg. Közvetett módon ez is azt bizonyítja, hogy a „brit módszertől” való eltérés hatékonysági és társadalmi veszteségeket okozott, míg a neki tulajdonított állítólagos lassúság csak ideológiai ellenfeleinek képzeletében létezett. A bank- és a közüzemi szektor területén hazánkban átléptek több olyan tabut, amelynek megszegése némely nyugat-európai országban még ma is elképzelhetetlen lenne.

A külgazdasági rendszer nyitottsága az ellene intézett, ismételt támadások ellenére is fennmaradt. Ez, vagyis a külső versenytársak jelenléte a hazai piaci viszonyok kiépülésének fontos eleme volt. A versenyhivatal egy év alatt - 1997-ben - mindösszesen 104 millió Ft-nyi (egy fél svábhegyi villa árának megfelelő) bírságot szabott ki a nemzetgazdaság egészében (Tóth, 1998), így nyilvánvalóan nem játszhatott döntő szerepet a piaci verseny meggyökereztetésében. Részben ezzel is összefügg a külföldi működő - azaz eleve nem spekulatív - tőke iránti fogadókészség és az, hogy ez a tőke érdeklődik az ország iránt, ami az újságolvasók számára még meglepőnek is tűnhetett. A külföldi működő tőke jelentős térnyerésének köszönhetően viszont a magyar kivitel egységértéke már az évtized közepén 30-40%-kal haladta meg a többi visegrádi országét. A magyar kivitelben 44%-ra felfutott gépipari részesedés kétszerese a lengyel és cseh értéknek, s meghaladja például a spanyol és a görög értéket is, amit a statisztikai elemzők nemzetközileg a sikeres mikroökonómiai szerkezetváltozás bizonyítékának szoktak tekinteni.

Ha a többi közép-európai országgal vetjük egybe, azonnal szembetűnik, hogy Magyarország komoly előnyre tett szert a pénzügyi közvetítő rendszer reformja tekintetében (Bonin, 1996). A lényegi különbség a hazai közéletben sokat bírált 1992. évi reformcsomagból fakadt, ami megakadályozta, hogy a pénzintézetek reformját vég nélkül elodázzák, továbbá hogy a bankrendszerben keletkezett veszteségeket a nemzetgazdaságban szétterítsék. A sokszor demagóg érvekkel bíralt bankkonszolidáció hazánkban nyilvánvalóvá tette, hogy a nagybankok elvesztették induló tőkéjüket; hogy a közérdek a pénzintézeti rendszer működőképessége mellett szól, ezért nem fogadható el a „viselje ki-ki üzlete kockázatát”-elv közvetlen érvényesítése, mivel a banküzem kockázatát a befektetők, köztük a kisbefektetők is viselik; végül, hogy a bankok kimentése csak akkor lesz egyszeri aktus, ha utána a bankokat eladják olyan tulajdonosoknak, akiket a magyar államnak nem kell megsegítenie, viszont a banküzem technikai és anyagi feltételeit meg tudják teremteni.

Az előadottak alapján Balassa (1990) joggal állapítja meg, hogy sem a konszolidáció, sem a külföldieknek történő értékesítés kérdésében reális döntési önállósága a magyar gazdaságirányításnak nem volt. Azok a társországok, amelyek az 1992. évi pénzügyi reformlépéseket kihagyva időt nyertek, később és nagyobb költségekkel kényszerülnek - épp mostanság - hasonló lépésekre. Nálunk viszont az egymást kölcsönösen tulajdonló állami vállalat-állami bank egészségtelen szimbiózis megszűnt. Más szervezte át az ipari céget, s más a bankot, a két félnek nem kellett egymás jóindulatára várnia. S a már idézett külkereskedelmi adatok tükrében az sem kérdéses, hogy a bankok és ipari cégek együttélése a cseh és a lengyel esetben kevésbé volt eredményes, mint a hazai, az angolszász logikát követő, a funkciókat és a szereplőket élesen elválasztó gyakorlat.

A bankkonszolidáció végső soron egyszeri aktusnak bizonyult: egy ideig ugyan tartani lehetett tőle, hogy a közhatalom rendszert csinál a beavatkozásból, de ez a félelem szerencsére nem igazolódott be. A bankrendszerbe ugyan 1995 után is történtek egyedi beavatkozások, ezek azonban a nyugati országokban sem ismeretlen - bár ott is káros - egyedi politikai mérlegelésen alapuló, nem pedig rendszerstabilizáló, precedensértékű lépések voltak. A külföldi tulajdon meghatározó súlya a jövőre nézve lehetetlenné teszi, hogy a közhatalom saját ideológiai ízlése vagy ügyfélkörének hajlandósága szerint torzítsa el

a források makroszintű eloszlását. Más szóval így jött létre a szűkös források tartósan hatékony elosztásának, vagyis a fenntartható növekedésnek az intézményi biztosítéka. Nem kevésbé lényeges, hogy a nyugati jellegű bankbiztonsági előírások az új tulajdonosok számára ismerősek, nem tekintik nyugnek őket, így a bankrendszer egészében a rossz hitelek újbóli felhalmozódásának veszélye nem áll fenn.

Mivel a hazai bankrendszer már átesett a nagykorúsodással járó elkerülhetetlen megrázkódtatásokon, s a tulajdonosok között többségben vannak a szolid, bejáratott nyugati bankok, a szélesedő szolgáltatáskínálat és a javuló technikai feltételrendszer - megfelelő szabályozási közegben - megalapozhatja az ország regionális pénzügyi központi szerepét. Nem Zürich vagy Frankfurt szerepének átvételéről van szó, hanem arról, hogy a térség sok bizonytalansággal terhes, de gyorsan fejlődő piacain tevékenykedő multik, illetve a biztonságra és könnyű hozzáférhetőségre vágyó keleti befektetők egyaránt előnyösnek tarthatják a hazai szolgáltatások igénybevételét. Ez piaci rést, nem pedig a régiek kiszorítását jelenti a világgazdaság leggyorsabban bővülő ágazatában.

A gazdaság teljesítménye

A gazdaság összteljesítményét már-már illendő gyengének és elégtelennek minősíteni mind a nemzetközi egybevetésben, mind pedig a társadalmi elvárásokhoz képest. Ez a megítélés azonban csak addig tartható, amíg a gazdasági teljesítményt néhány közkezen forgó, ámde mind a közgazdasági elmélet, mind a nemzetközi szervezetek által irrelevánsnak tartott mutató - például az ipari termelés vagy az egy főre jutó kalóriabevitel - alakulásával azonosítják.

Valójában Magyarország azon kevés állam közé tartozik, amelyek a kelet-ázsiai és a kilencvenes évek latin-amerikai példáit követve egyszerűen kinőtték adósságukat anélkül, hogy különféle kockázatos „nem konvencionális technikákkal”, azaz a fizetések megtagadásával kísérleteztek volna. Az ország adóssága 1989-ben 18, 1992-ben 22, 1994-ben 28, az 1995. évi csúcson 33 Mrd dollár volt, ami 1996-ra 27,6, majd 1997-re 22 Mrd dollárra mérséklődött. Ezen belül a magyar állam külső adóssága - vagyis az a rész, amiért az adófizetőknek kell jótállniuk - az 1995. évi 16-ról 1997-re 5 Mrd dollárra mérséklődött, azaz a külföldi adósság fele immár magánosokra jut. Ez eleve nagyobb esélyt jelent arra, hogy mivel fejlesztési célra vették fel, megtermeli önmaga visszafizetésének fedezetét, míg az állam működési veszteségeire felvett összegektől ugyanez nem várható el. A kivitel kamatfizetésekre és törlesztésre fordítandó része, az adósságszolgálati ráta is 1995-ben tetőzött 49,3%-ra, ami 1997-re 18%-ra süllyedt. A nyolcvanas évtizedet jellemző 6 Mrd dollár körüli kivitel 1997-ben már 19,6 Mrd dollárt ért el, azaz több mint háromszorosára nőtt. A 20,6 Mrd dolláros behozatalt a

33 Mrd-os oroszhoz viszonyítva belátható, hogy kereskedelmi értelemben Magyarország nem is olyan jelentéktelen piac. Ami a tőkebefektetést illeti, hazánk 17,5 Mrd dollár működő tőkét vett fel, szemben például az orosz 9 Mrd-dal. Lengyelország 1997-ben érte el a 20 Mrd-os szintet, ehhez azonban tudni kell, hogy a lengyel adatok a még meg nem valósult befektetési ígéreteket is tartalmazzák, és Lengyelország nálunk négyszer nagyobb, vagyis a releváns egy főre jutó mutató tekintetében még messze van tőlünk.

Az a tény, hogy 1995-96-ban évi 20, 1997-ben 30%-kal nőtt a kivitel, alapvető változásokat idéz elő a gazdasági növekedés típusában is. Jelenleg az export vezérelte növekedés nem jelszó, hanem valóság. Ez pedig azt jelenti, hogy ha idővel az 1997. évi rekordteljesítmény - 1 Mrd dollárnál is kisebb fizetési mérleghiány - utóbb átmenetinek bizonyulna is, a gazdasági növekedést négy évtized óta először nem gátolja a fizetési egyensúly. A gazdaságpolitika kiszabadult a húzd meg-ereszd meg ördögi köréből, lehetőség nyílt a hosszú távon is fenntartható gazdasági növekedésre, még hozzá az infláció mérséklődése és az árfolyam stabilizálódása mellett. 1989-90 fordulóján a 3 Mrd dollár körüli nemzetközi fizetési hiány még az államcsőd rémével fenyegetett: ha történetesen ma keletkeznék

hasonló nagyságú hiány, azt ma már a beáramló nem adóssággerjesztő tőketételek, a működő és tárcabefektetések fedeznék - utóbbiak összege 1997-ben 2,5 Mrd dollár volt. Az adósságcsapda és az ehhez kötődő kijelentések talajukat veszítették.

A ma is gyakorta hallható megállapítással ellentétben Magyarország nem agrárország többé. Ha meggondoljuk, hogy az 1873-as világválság óta világszerte túlkínálat mutatkozik mezőgazdasági termékekből, az elmúlt negyedszázadban pedig - annak ellenére, hogy az akadémiai és nemzetközi előrejelzések erre az időszakra új árforradalmat és élelmiszerínséget jósoltak - ez a strukturális túlkínálat még erősödött is, akkor talán ez nem is olyan nagy baj. Akik ugyanis ezen a piacon kényszerülnek próbálkozni - mint a legszegényebb országok jó része -, azok cserearányaik rendszeres romlását szenvedik el, amit a nyugat-európai országok szubvenciók versenyére csak elmélyített.

1997-ben Magyarországon a bruttó hazai összterméknek alig több mint 5%-a származott a mezőgazdaságból. Igaz, a lakosság 30%-a él falusi településeken, ámde ezeknek mindössze egytizede a főképp vagy kizárólag agrártermelésből élők aránya (Kolosi-Sági, 1996). Ez pedig azt jelenti, hogy - Lengyelországtól és Romániától eltérően - nálunk már végbement az a tercializálódás, aminek hiányára hivatkozva az EU-tagok gyakorta félnek a keleti kibővüléstől. Érdekes azt is felidézni, hogy a magyar kivitelnek 1997-ben már csak 13%-a volt mezőgazdasági termék, így az uniós csatlakozást és a Kereskedelmi Világszervezetben képviselendő magyar tárgyalási pozíciót sem indokolt kizárólag ezen ágazat szempontjai szerint alakítani pusztán azért, mert tárgyalóereje és hangereje is nagyobb sok más csoportnál.

Magyarország - a Kádár-korszaktól eltérően - nem a korán kelők országa, azaz nem ipari társadalom többé. 1997-ben a GDP-nek csupán 30%-a, a foglalkoztatásnak alig több mint negyede (27%) függött az ipartól. Ebből egyrészt az következik, hogy az ipari mutatókból egyre kevésbé lehet ösztársadalmi és nemzetgazdasági következtetéseket levonni, így például az ott tapasztalt gyors termelékenységnövekedés más ágazatokat aligha jellemez. Másrészt a nemzetgazdaság egészének előrehaladása egyre kevésbé függ az iparpolitika hatáskörébe eső kérdésektől. Sőt, maga a fogalom is egyre inkább értelmét veszti, s helyét a nem ágazatspecifikus területfejlesztés, foglalkoztatáspolitikai, képzési és társadalmi integrációs programok veszik át. Az az elképzelés tehát, ami a hazai közigazgatást gazdasági csúcsminisztérium kiépítése révén véli korszerűsíthetőnek, valójában a múltba réved, főleg ha e csúcstárcát az ipari és/vagy az agrártárca bázisán kívánja létrehozni.

Az elmondottak miatt az is kevésbé meglepő, hogy az angolszász világban industrial relations-nek nevezett kollektív érdekvédelmi és béralkuformák jelentősége erőteljesen és visszafordíthatatlanul leértékelődik. A 3,5 millió körüli foglalkoztatottból - szakszervezeti önbevallás alapján - félmilliónál is kevesebben tagjai a legnagyobb konföderációnak, és további legfeljebb százezren a különféle független szakszervezeteknek. Ez amerikai szintű „szervezettséget” jelent, amit a személyi számítógépek elterjedése, a részmunkaidős és szezonális foglalkoztatás elterjedése és a továbbra is jelentős második gazdaság tartósít.

Az említett szerkezeti változásnak több következménye is van. Egyrészt a központi béralkuk szerepe egyre jelentéktelenebb a közsférán kívüli területek, azaz a gazdaság meghatározó része számára. Az Érdekegyeztető Tanácsban létrejött egyezségeknél tehát jóformán még tájékoztató értékük sincs, nem is meglepő, hogy a számszerű előirányzatok az elmúlt évekhez hasonlóan 1998-ban sem teljesülnek. Ez azt is jelenti, hogy az osztrák-svéd típusú korporativizmus kiépítésének semmi esélye sincs. Így tehát Magyarország egyik telephelyi előnyét a rugalmas munkapiac jelenti majd. Társadalmi értelemben ez azt jelenti, hogy a gazdasági aktivitás már kismértékű élénkülése is érezteti hatását a munkapiacra. A munkanélküliség, amely nálunk is csak többéves késleltetéssel, 1991-92-ben vált tömegessé, 1992 novemberében tetőzött 13,4%-kal, s azóta trendszerűen csökken, 1997 decemberében a nemzetközileg egyeztetett értelmezés szerint 8,7%-ot ért el (az unióban 11%). A fentebb

előadottak valószínűsítik, hogy a növekedés munkahelyeket teremt, amint azt a budapesti 5%-os állandósult munkanélküliségi ráta is jelzi.

Magyarország nem új demokrácia. Nem pusztán a parlamentarizmus évszázados hagyományára gondolok, hanem arra, hogy a kormányváltások rendszeresen és határidő szerint mentek végbe. Sorstársainktól eltérően a parlamentáris demokráciát kikezdő lépésekre, standkormányok alakítására és a forradalmi helyzet állandósulására sem került sor. Ez a közvetlen népi beleszólás híveit ugyan a helyi politika küzdőterére utalja, viszont az intézményi stabilitást kétségkívül növeli, méghozzá a sokat bírált „paktumpolitika” és a választási rendszer nem arányos volta alapján. Magyarország többek közt ennek köszönheti, hogy az egyetlen olyan rendszerváltó ország, ahol sem a szélsőbal, sem a szélsőjobb erők nem kerültek be a törvényhozásba, míg számos országban kormányerőkként is működtek, illetve működnek ma is.

A szélsőséges pártok visszatérően csekély támogatottsága megállapításunk egyik fő bizonyítéka. Ezt ismerte el az Európa Tanács, utóbb az OECD, majd a NATO - és várhatóan az EU is - tagfelvételi eljárásában. Az elmondottakból természetesen nem következik az, hogy a nemzetiségi vagy az információs önrendelkezési jogok, általában az alkotmányosság napjainkban problémák és küzdelmek nélkül, automatikusan érvényre jutnának. Az azonban igen, hogy az intézményrendszer kialakulatlansága nem komoly érv az ország euroatlanti csatlakozása ellen.

Kilátások

Az elmúlt évtizedben szinte kötelező volt e tekintetben agnosztikus válaszokat adni, kivéve a főváros V. kerületét, ahol viszont rózsaszín ködben úszott minden. Az ország hosszú távú kilátásait alapvetően az határozza meg, hogy mikor kerül be az Európai Unióba. Lényegében minden elemző - bár nem minden politikai erő - egyetért abban, hogy az uniós tagság a rendszerváltás második szakaszának lezárását jelenti majd, az ehhez szükséges intézményi és orientációs segítséggel és a szabályozási közeg biztonságával. Minél később jutunk el erre a teljes összefolyamatot meghatározó fix pontra, annál nagyobb a bizonytalankodás, a politikai tévedések és habozások, a ki tudja milyen irányba vivő alternatívák próbálgatásának a veszélye. Minél tovább tart az átmeneti időszak, és minél nagyobb szerepet kap az átmeneti vesztesek kompenzálásának kérdése, minél több területen nő az igény a „kivételes” elbánásra, annál inkább leértékelődik az uniós tagság jelentősége. Ez veszélyes út, mert végső soron oda vezethet, hogy elpuskásszunk a gyors felzárkózás e században másodszor is megnyílt esélyeit.

Az uniós csatlakozás szerteágazó kérdését több önálló tanulmányban is tárgyaltam nemrégiben, így azok megisméltése helyett itt célszerű azt az alap gondolatot kiemelni, hogy az uniós tagság eredményét nem a nettó befizetői/átutalási pozíció egyenlege mutatja. Bár ilyen számításokat a leggazdagabb országok is rendre készítenek, történelmi-stratégiai értelemben tévútra visz, ha mi - mint mindig - azt kívánjuk átvenni, ami a célországban sem működik (a pesti kiszólás szerint albán béreket svéd adórendszerrel). Az uniós tagság értelme a magyar fejlesztésstratégia szempontjából az lehet, hogy fenntartja és felerősíti a már jelenleg kibontakozófélben lévő öngerjesztő folyamatokat. Ez a következő négy metszetben fogható meg.

Az uniós szabályrend átvétele hitelessé teszi a hazai szabályozást, egyben a nagy integrációs tér révén csökken a külső sokkok veszélye. A külföldi befektető a világgazdaság egyik ismert és erős szereplőjétől elvárható kockázati prémiumot követel, ami bizonyára kisebb, mint a nemzeti országgkockázat. Ennek következtében az ügylet tranzakciós költsége és időigénye is csökken. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint hogy a hazai megtakarítások nem korlátozzák közvetlenül a fejlesztés lehetséges ütemét. A megnövekedett tőkebefektetéseket pedig az uniós nagy piac veheti fel, ami a legtöbb hazai gyártó számára végtelennek tekinthető. Márpedig a fejlesztésstratégia alapkérdése épp az, hogy a

meglévőből mennyi takarítható meg, hogy a sokféle igénynek megfelelő beruházás miből teremthető elő, hogy ezek megtérülését milyen intézményrendszer szavatolja. Mindháromra a „bévül levés” jelenti a közvetlen és a közvetett választ, így minél tovább tárgyalunk, annál később érvényesülnek az integráció dinamikus jóléti hatásai.

A világ tőkeáramlásának 99, a fejlődő országokba irányuló tőkekihelyezésnek „csak” 95%-a magánforrásokból adódik. Az EU 1992-ben eldöntötte, hogy a tagállamok legfeljebb GDP-jük 1,27%-át használják fel közösségi célokra. E pénzek elköltéséért máris hosszú sorok kígyóznak. Ezzel szemben - mint a 2. és a 4. pontból kitűnhetett - Magyarország más átalakuló és fejlődő államokhoz képest vonzóbb volt a magántőke számára már a rendszerváltási krízis idején is. Tehát biztos nem jól ülünk a lovon akkor, ha a hivatalos transzferekre startolunk rá, s eltekintünk az ennek sokszorosát jelentő magántőkétől. A PHARE-pénzek a hazai működő tőke befektetéseknek 1 ezrelékét sem érik el, s ez az arány a jövőben sem fog változni.

Mivel az ország tőkevonzó képességét nem a brüsszeli pénzek megszerzése, hanem a bévül levés erősíti fel, világos, milyen rossz üzlet lenne néhány brüsszeli fillérért veszni hagyni a magántőke forintjait. A gyorsított modernizációhoz tőke, technika és vezetési ismeret kell, továbbá piac. Mindkettő lényegében megvan, az uniós jogharmonizáció és a társulási szerződéssel létrehozott piaci integráció révén. Így voltaképp akkor is érdemes lehet belépni, ha egyetlen euró-nyi támogatást sem kapunk, mert a jelenleg elért szinthez képest már csak a teljes jogú tagság nyújthat az üzleti és a politikai életben megfogható többletet. Politikai szinten a közös szabályok kialakításában való részvétel, üzleti szinten az egyedül megszerezhetőnél olcsóbb és könnyebben hozzáférhető tőkeforrás jelenti a vonzerőt, amint azt a spanyol, az ír és a portugál példa megmutatta. Mivel a magyar gazdaságpolitika gyenge pontja saját megítélése szerint is az inflációellenes küzdelem, a pénzügyi unió távlatából adódó követelményrendszer épp azokat az elemeket erősíti fel, amelyekre a hazai gazdaságnak a legnagyobb szüksége lenne, de önerőből valószínűleg nem érvényesülnének kellőképpen - és főleg kellő időben.

Az EU-ra történő rákapcsolódás a már megindult kvázi-automatikus felzárkózást intézményesíti, ehhez egyik oldalról sem kell meglelni a bölcsek követ. A magyar gazdaság növekedési potenciálja a csatlakozásig 5% körül van, ami az uniós átlag duplája. A hazai árfolyam a legkevésbé aláértékelt a tagjelöltek között, s az árszínvonal közeledése is jelentősen előrehaladt már. A belépést követően a dinamikus integrációs előnyök további húzóerőként tartósíthatják ezt a növekedési lehetőséget (amely 1,5-2%-kal meghaladja a hazai adottságok alapján hosszú távra csak 3-3,5%-ra becsült trendet), mivel beruházási, intézményi és piaci oldalról szinergikus hatást fejtenek ki. Emellett a fejlődésnek számos, a GDP-ben meg nem jelenő eleme is van, mint amilyen a viszonyok civilizálódása, megbízhatóbbá válása, a jogállamiság erősödése, amit még Görögországban is nagyon erőteljesen érzékelt lehet (főleg a hagyományos sorstárs- és szomszéd államokkal való egybevetésben). Igaz, elvileg ehhez nem kellene EU, tudhatnánk ezt magunktól is, de épp a görög példa mutatja meg, mennyire jól jön az EU.

Különösen az EU-távlatban fontos többlet az, hogy a következő évtizedben csakis kevesebb lehet az átalakulás vesztese, mint az előző évtizedben volt. A magyar gazdaság és társadalom hasonló léptékű átrendeződésére nem kell többé számítanunk, s a középrétegeket lemorzsoló infláció sem maradhat az 1990 és 96 közti 25%-os szinten. A nem inflációs jellegű növekedés fenntarthatóvá válása azt jelenti, hogy az elosztható torta nagysága nő, miközben az állam civilizálatlan, rejtett újraelosztó praktikái visszaszorulnak. Így pedig több lesz a nyertes is. Az elmúlt évtizedtől eltérően a közeljövőben a jövedelmi és vagyoni viszonyok stabilizálódása várható, a Magyar Háztartási Panel már idézett felmérései ezt a stabilizálódást már 1996-97-re is kimutatták. Ugyanezekből a vizsgálatokból kiderült az is, hogy ez a folyamat a viszonyokkal való szubjektív elégedetlenség és más anómiás

jelenségek mérséklődésében is tükröződik. Így az átalakulás társadalmi támogatottsága nőni fog, ami erősíti a gazdaságpolitika elfogadottságát is.

Az átalakulás gyenge pontjai

Most csak négy olyan mozzanatot emelnék ki, amiben az elemzők többsége egyetért.

Az infláció túl magas, szaknyelvi fordulattal: beragadt.

A kilencvenes évtizedet jellemző magas, kétszámjegyű infláció azt is jelenti, hogy a gazdasági szereplők - köztük a háztartások és a vállalkozások százezrei - ehhez igazítják várakozásaikat, jövedelemigényükben és árelfogadói magatartásukban is természetesnek tekintik, és alkalmazkodnak hozzá. Ezen nehéz változtatni, különösen akkor, ha a gazdaságban

- az energiaszektortól a nyugdíjakig - széles körben a múltat tekintik viszonyítási alapnak. A kormányzati intézmények szavahihetősége csekély, a gazdaságpolitika kiszámítható, stabil vonalvezetése még elvileg sem számít érénynek, a napi lavírozás, a pragmatizmus kultusza erős. Mindez a bizalmatlanságot erősíti, s így az infláció sosem tud olyan alacsony lenni, mint ami az ökonometriai modellezés alapján lehetne. Mint láttuk, ár-bér paktummal vagy alacsonyabb adóért jobb adómorált típusú megállapodással a hazai viszonyok közt nem lehet eredményre jutni. Az ilyesfajta korporatív alkuk amúgy is csak kivételes válsághelyzetekben életképesek. Nagy veszélyt jelent, ha az állam csak polgáraitól követel önmegtartóztatást, a maga háztartásában viszont megtúr olyan rendszereket, ahol évről évre több tízmilliárdos túlköltekezés van. A másik veszélyforrás, ha a gazdaságpolitika különféle elemei közt megbomlik az egyensúly. Ilyenkor a fiskális politika szokott a napi küzdelmek áldozatává válni, vagy a sikerélmény iránti vágya sarkallja a gazdaságpolitikát gyors áttöréseket célzó lépésekre. Az adóprés szorongatása, a vitatható alkotmányosságú behajtási eljárások elterjedése, általában a polgárok zaklatása önmagában árfelhajtó hatással jár, és elrettent a többéves távlatú beruházásoktól.

A fiskális politika nem kellően szigorú. Ennek 1990 és 94 között az volt az ideológiája, hogy ekképp védte az elesett rétegeket. Az 1994 utáni időszakban viszont az implicit költekezés vált veszélyesebbé. Miközben a kiadásokat visszafogták, a vagyoniügynökség tevékenysége, a nyugdíjrendszer ígervényei és a költségvetési törvényben elő nem irányzott ad hoc kötelezettségvállalások elburjánzása nagyobb arányú közköltekezést és elköteleződést eredményezett, mint az az összevont számokból kitűnne. A közpénzekkel való gazdálkodás áttekinthetővé és finanszírozhatóvá tétele olyan lépéseket követelt s követel még meg, amelyek nem fognak sem a negyedéves, sem az éves költségvetési egyenleg javulásában megjelenni. Nyugdíjreformra bizonyára szükség volt, de a tb-nyugdíjrendszer előre látható jelentős bevételkiesését (Gál, 1998) a fiskális terv nemigen vette figyelembe. Az uniós és a NATO-csatlakozást is kissé ingyenebédnek tekintik, némi propaganda- és diplomáciai kiadással, ami a feladat félreértésére utal. S ha lesznek uniós pénzek, az ahhoz szükséges társfinanszírozást sem lehet fix célokra előre elígérni és elkölteni. Mindezek a feszültségpontok a hosszabb távú államháztartási áttekintés és koncepció hiányára utalnak, s egyben ottfeljtett taposóaknakként robbanhatnak a jövő gyanútlan törvényhozóinak lába alatt. A Bokros-csomaggal tehát nem jutott túl az ország a nehezén. A kamatmegtakarítás fogyasztási célú elköltése nem távlatos és megalapozott irány, rossz jelzés a gazdasági szereplőknek.

Lassú az egészségügy átalakítása, ahol még a tulajdonformák egyenjogúságának alapján álló piaci szocialista modell megvalósítása is távoli célnak tűnik (vö. Kornai, 1998). A területi közigazgatás felépítése és finanszírozási igénye, valamint törvényszabta feladatköre nincs összehangolva. Számos nagy rendszer - így a hadsereg, a vasút, a jogalkalmazás - nem illeszkedett a piaci viszonyokhoz. Ezeken a területeken az igények és a lehetőségek egybehangolását szolgáló intézményes megoldás, az áttekinthető és elszámolható gazdálkodás és felelősségmegosztás legfeljebb jámbor óhajnak számít.

A gazdaság foglalkoztatási képessége elégtelenül nő. Különösen szembetűnővé válik a gazdaságnak ez a vonása, ha a területi, etnikai és képzettségbeli szempontokat is figyelembe vesszük (Köllő, 1998). A gazdasági fellendülés egy jelentős kör részére a jövőben sem teremt megélhetést. Más elemzések (Tímár, 1997) felhívják a figyelmet arra, hogy a fejlett országokban flexibilis alkalmazásként hirdetett megoldások hazai bevezetésének számos akadálya van, köztük a jelentősen és egy lépésben nemigen csökkenthető köztehershint.

A munkapiaci rendőrség és a feketegazdaság elleni fellépés voltaképp a legelesettebb rétegeket úgy-ahogy védő spontán szociális hálót lazítja.

A környezetvédelem jelentőségét sem az általános közfelfogás, sem a gazdasági és a politikai döntéshozatal nem ismerte fel. Ezért olyan okvetetlenkedésnek tekintik

az uniós elvárásokat, amit kijátszani becsület és dicsőség dolga. Az ökoszociális piacgazdaság még jelszóként sem ismeretes.

Az eredmények és gyengeségek fenti összefoglalásából egyértelműen kiderül, hogy az uniós tagsághoz, köztük a valutauniós tagsághoz vezető hosszú úton a magyar gazdaságpolitikának új feladatok sorát kell megoldania. Ehhez már aligha lesz elég az a gyakorlat, amely a pénzügyi egyensúly megőrzését mindennél fontosabbnak tekinti. Ennél többre van szükség, mert az infláció nélküli fenntartható fejlődés és a gyorsított felzárkózás szempontjainak összehangolása nem tartozik a triviális feladatok közé.

IRODALOM

A cikk alapjául szolgáló előadás a francia szenátus magyar-francia baráti tagozata és a Centre Interuniversitaire d'Études Hongroises szervezésében tartott konferencián hangzott el a Luxemburg Palotában, Párizsban, 1998. január 22-23-án a „Tíz év rendszerváltozás Magyarországon, 1988-98” című rendezvény keretében.

Andorka Rudolf-Kolosi Tamás-Vukovich György (szerk. 1996): Társadalmi riport, 1996. Budapest, a TÁRKI és

a Századvég közös kiadása, 616. o.

Antal László (1998): A kiigazítás - ahogy én láttam. Közgazdasági Szemle, 45. évf. 2. szám, 97-122. o.

Balassa Ákos (1998): A magyar bankrendszer privatizálásának néhány kérdéséről. Külgazdaság, 42. évf. 1. sz., 61-73. o.

Bokros Lajos (1993): Privatizáció és bankrendszer Magyarországon. Külgazdaság, 37. évf. 10. szám, 4-14. o.

Bonin, John (1996): Átalakulóban a bankszféra: a magyar, a lengyel és a cseh bankprivatizáció. Külgazdaság, 40. évf. 7-8. szám, 11-38. o.

Erdős Tibor (1998): Az infláció leszorításával elérhető haszon Magyarországon. Külgazdaság, 42. évf. 1. szám, 27-44. o.

Gál Róbert Iván (1998): Nézzünk bizakodva a jövőbe! Beszélő, III. új folyam, 3. évf. 2. szám

Hetényi István (1998): Gondolatok a növekedési politikáról. Pénzügyi Szemle, 43. évf. 2. szám, 130-141. o.

Kolosi Tamás-Sági Matild (1996): Rendszerváltás és társadalomszerkezet. In: Andorka R. és tsai, szerk.: im. 149-197. o.

Kornai János (1996): Kiigazítás recesszió nélkül. Közgazdasági Szemle, 43. évf. 7-8. szám, 585-613. o.

Kornai János (1998): Az egészségügy reformjáról. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 200. o.

Köllő János (1998): Elnapolt teremtés. Figyelő, 42. évf. 2. szám

Mihályi Péter (1998): A magyar privatizáció krónikája (1989-1996). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (megj. alatt).

Sík Endre-Tóth István György (szerk., 1998): Magyar Háztartás Panel 9. szám. Műhelytanulmány. Jelentés a MHP 6. hullámának eredményeiről - zárótanulmány. BKE Szociológiai Tanszék - TÁRKI, február, 252. o. (sokszorosítás)

Tímár János (1997): A munkaerőpiac változásai 1997 és 2002 között. Közgazdasági Szemle, 44. évf. 11. szám, 987-1006. o.

Tóth Levente (1998): Aluszékony örök. Figyelő, 42. évf. 6. szám

Vincze János (1997): Magyar motívumok. Figyelő, 41. évf. 43. szám

Voszka Éva (1997): A dinoszauruszok esélyei. Budapest, a Pénzügykutató Rt. és a Perfekt Rt. közös kiadása, 392. o.

Észrevételeit, megjegyzéseit, kérjük, küldje el postafiókunkba: beszelo@c3.hu

Interneten elérhető a <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/98/05/04csaba.htm> címen.